

Др Драгана Кујовић*

ИСЕЉАВАЊЕ МУСЛИМАНА ИЗ ЦРНЕ ГОРЕ НАКОН БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА КАО ТЕМА НА СТРАНИЦАМА ИСТОРИЈСКИХ ЗАПИСА

ABSTRACT: *After the decisions of the Congress of Berlin and positive outcome of the war with Ottoman Empire from 1876 to 1878, Montenegro became an independent state. This paper deals with the situation which also arose from this outcome, i.e. when a great number of the Muslims population decided to emigrate from the newly formed state. They emigrated towards Bosnia and Sandzak of Novi Pazar, and the emigration saw members of all society groups who feared possible violence of new authorities and the loss of privileges. They were called "mouhadzirs" or "mouhadzers".*

The papers, which on pages of Ecrits Historiques deal with this topic can be divided into two categories: a) research papers that investigate mouhadzirs' further destiny, directions of their migrations, reasons for emigration etc, and b) research papers dealing with the problem of emigration as the introduction to their land and properties being occupied by Montenegrin Orthodox settlers.

KEY WORDS: *Montenegro, Muslims, emigration, Congress of Berlin, mouhadzirs.*

На основу одлука Берлинског конгреса и повољним исходом рата са Турском 1876-1878, познатог као Вељи рат, Црна Гора постаје самостална и независна држава. Добила је знатна територијална проширења. Муслиманско становништво се нашло у тешком положају и покренуте су велике сеобе према унутрашњости Турске, и то према Босни, Новопазарском Санџаку и Албанији. Захваћени су сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка

---

* Аутор је научни савјетник Историјског института Црне Горе - Подгорица.

повластица заувјек, у дугим поворкама, напуштало своје домове, одлазећи у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима. У Мемоарима књаза Николе читамо: „...На жалост многе породице никшићке, у првом страху своме, пођоше за царском војском да за вазда оставе огњишта своја... Пружио се дугачки ред исељеника цадом од Никшића, старци о штапу, жене са дјецом у наручју, а кроз гомиле ове блеји престрављена стока. Жалостан приказ...“¹ Ојађени и несретни у новим срединама били су суочени с неизвјесношћу, неразумијевањем и солидарношћу кратког даха, изложени сваковрсним понижењима, ниподаштавању и врло често потпуном утапању и губитку некадашњег идентитета. Ово социо-културно догађање је врло често или занемаривано или недовољно и спорадично споменуто и обрађено. Мухацири или мухацири, представљали су релативно нову социјалну категорију муслиманског становништва на овим просторима, која је трагом људске патње и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежила одраз војних похода и политичких одлука у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Иза себе су остављали дуго стицану имовину и у већини као сиротиња одлазили и насељавали се тамо гдје им се чинило да су заштићени и довољно безбједни да несметано живе онако како су то чинили вијековима.

Радови који на страницама часописа *Историјски записи* имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухацира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као чињеницом која је подразумијевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за последицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника. У прву групу сврстали смо следеће:

- 1) Ивовић, Јован: Расељавање никшићких муслимана.- ИЗ, год I, књ. I, 5 (1948), стр. 363-368
- 2) Ракочевећ, Новица: Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина последице Белинског уговора.- ИЗ, 1962, књ. 2, стр.255-274
- 3) Мушовић, Ејуп: Мушовићи.- ИЗ, 1981/2 (XXXIV), стр. 87-102
- 4) Мушовић, Ејуп: Црногорски мухацири и њихова кретања.- ИЗ, 1986 (XXXIX), бр. 1-2, стр. 139-157

¹ Цјелокупна дјела Николе I Петровића, књ. V, Цетиње 1969, 466

Друга група обухватала би радове:

- 1) Пејовић, Ђоко: Насељавање Горњег Колашина и Поља (1879-1886).- ИЗ, год. XIV, књ. XVIII, 3 (1961), стр. 381-416
- 2) Пејовић, Ђоко: Насељавање Бара и Улциња и начин регулисања односа на земљи (послије 1878).- ИЗ, год. XXIII, књ. XXVII, 3-4 (1970), стр. 306-336
- 3) Пејовић, Ђоко: Расељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године).- ИЗ, год. XXVI, књ. XXX, 1-2 (1973), стр. 73-130
- 4) Пејовић, Ђоко: Насељавање околине Спужа и начин регулисања аграрних односа (послије 1878).- ИЗ, год. XXVI, књ. XXX, 3-4 (1973), стр. 340-361
- 5) Шћепановић, Милован-Мушо: Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879-1886. (правне релације) - ИЗ, 1985/2 (XXXVIII), стр. 81-127

Иако се непосредно не бави проблемом муслиманских избјеглица, првој групи може се придружити обимно истраживање Ђока Пејовића под насловом *Узроци масовног исељавања становништва из Црне Горе (1878-1916)* (ИЗ, XV, књ. XIX, бр. 2 (1962), стр. 209-253), у којем аутор кроз низ поглавља детаљно описује услове живота у Црној Гори након Берлинског конгреса. На тај начин добијамо општу слику прилика и неприлика, тј. свега онога што је учествовало и поспјешивало исељавање у великом броју не само муслиманског већ и црногорског православног становништва. Овдје се, прије свега, узимају у обзир тешки материјални услови за највећи дио оних који су тада живјели у Црној Гори, „мали и слаб посјед, ниска производност рада, пораст зеленашког капитала и презадуженост, богаћење главарског слоја, који је свако оживљавање привреде успијевао да искористи за себе“², материјалне штете усљед ратних догађаја, велики број инвалида и онеспособљених за рад, и прије свега, неродне године. То је вријеме када су, према ријечима аутора, „власти забрањивале ’за народ излишне ствари’ (раскошна одијела, скупе дарове на просидбама идр.). Судови нијесу узимали у обзир жалбе трговаца због неисплаћених вересија насталих продајом у ствари непотребних и врло скупоцјених дијелова народне ношње“³. У раду под насловом *Расељавање никшићких муслимана* аутор Јован Ивовић бави се узроцима исељавања муслиманског становништва из Никшића, уз

² Ђоко Пејовић, ибид, 244

³ Ибид, 234

навођење три документа из Државног архива на Цетињу у вези са поступцима, тражењем упутстава и процјенама окружног начелника у Никшићу попа Машана Никчевића. Спомињање случаја неког попа који се уз гусле ругао никшићким муслиманима и којем је присутни муслиман отео гусле и сломио му их о главу, и истицање да је Шобајићево навођење тог догађаја био његов мотив да увидом у архивска документа (од чега су издвојена поменута три) „јаче“ расвијетли ову сеобу⁴, дјелују, као недовољно образложени, и издвајају се из цјелине, тим више што текст који слиједи и овај догађај као ауторова мотивација немају досљедну и логичну везу. У закључку, узроке сеоба своди на пет сљедећих: „1) потпуни губитак феудалних доходака од кметова са својих спалилука из оближњих села, иако су могли задржати имања на којима су лично радили; 2) претежно су им приходи били од земљорадње и сточарства, док су се занатима и трговином мало бавили, па се нијесу убрзо могли снаћи у новим економским приликама; 3) вјерски фанатизам и понос били су код никшићких муслимана до максимума развијени, па се као ратници нијесу снашли, нити су могли схватити изједначење са дојучерашњом рајом и углабање у државу својих двовјековних противника Црногораца; 4) црногорска влада није могла искључити вјерску мржњу код Црногораца, која је тада морала постојати; 5) своје одлуке није влада са сигурношћу могла спровести ни преко својих чиновника, а изгледа у томе настојању није ни сама била упорна“⁵. У намјери да се буде у складу са владајућим политичким мишљењем тога времена, овим закључцима претходи запажање које, озбиљно нарушава настојање да се неутрално и научно дистанцирано саопште и обраде подаци у овом раду: „Уосталом, питање одбацивања разних вјерских штетних схватања и обичаја, исламских и хришћанских, врши се тек у наше дане, у доба измијењених друштвених и политичких односа, у вријеме остваривања социјализма, када је то извођење једино могућно“⁶. Истраживање под насловом *Исељавање муслимана и разграничење Црне Горе и Турске у области Колашина послје Берлинског уговора* аутора Новице Ракочевића сврстали смо у прву групу, али се исељавање муслимана из области Колашина помиње као једно у низу прецизно забиљежених догађања у овом подручју након 1878. године, с тежиштем на појединоцима у вези са разграничењем. Исељавање муслимана из „новодобијених крајева“ грубо је, с извјесним степеном националног егоизма, оцијењено као „нужно, док је Турска држала још прилично велики дио Балкана и њена западна граница налазила се на ријечи Тари“ и „исељавање

⁴ Јован Ивовић, ибид 365

⁵ ибид, 366

⁶ Ибид

муслимана је омогућило да се населе црногорске породице и тако донекле ублажи процес исељавања⁴⁷ ових потоњих. Ејуп Мушовић се на нешто другачији начин бави овим сеобама у своја два рада, у раду под насловом *Мушовићи*, објављеном у рубрици Прилози 1981, и у раду објављеном пет година касније *Црногорски мухаџири и њихова кретања*. Најприје, исељавање муслимана обрађује у једном од поглавља у писању о породици Мушовић, њеном поријеклу и кретању. Аутор говори о представницима турске власти Мушовићима, беговима, агама и капетанима Никшића, инсистирајући да је њихово могуће везивање за турско поријекло засновано искључиво на једној легенди, да је ово презиме црногорско-муслиманско и да је њихово поријекло словенско. У поглављу о кретањима породице Мушовић описане су миграције не само ове породице након Берлинског конгреса већ и других муслиманских породица из Никшића и Колашина, указујући да су се у Доњем Колашину, Вранешу и Шаховићу „Мушовићи и други колашински Муслимани задржали све до 1924. Тада су дефинитивно напустили те крајеве“⁴⁸. Занимаје за судбину једне породице биће нешто касније замијењено Мушовићевим занимањем за општи проблем мухаџирске судбине и њихових исељеничких праваца у горе поменутом раду. Полазећи од запажања да су муслимани југословенских земаља били мало покретљиви до 1878. и да је длукама Берлинског конгреса означен „почетак већих и трајнијих кретања муслиманског становништва у југословенским земљама и њихово исељавање из њих“⁴⁹, аутор закључује да је „у маси исељеника-мухаџира било највише Муслимана – исламизираниог словенског света“⁵⁰, али да су се „у време када су желели да се иселе у Турску, себе сматрали Турцима“⁵¹. У наставку сазнајемо о разлозима исељења никшићких мухаџира, затим је у посебном поглављу издвојено писање о колашинским и посебно доњоколашинским мухаџирима. Интересантно је да и у овом раду налазимо, поред других сасвим јасно изложених разлога, неубједљиву тврдњу и недоречено образлагање исељења вјерским фанатизмом колашинских, никшићких, подгоричких и других муслимана из Црне Горе. У прилог томе читамо запажање војводе Маша Врбице да се они „нерадо раздвајају са огњиштем, али када је то за вјеру – весело иду“⁵². Чини нам се да је и овдје и другдје у спомињаним радовима под вјерским фанатизмом муслимана у Црној Гори пренаглашено истакнута

⁷ Новица Ракочевић, ибид, 274

⁸ *Мушовићи*, 95

⁹ *Црногорски мухаџири и њихова кретања*, 139

¹⁰ Ибид, 140

¹¹ Ибид, 141

¹² Ибид, 146

и површно тумачена снажна приврженост вјерској традицији и обичајима као увјерљивој компоненти културног идентитета. Аутор, коректно узимајући у обзир и да су се и сами Црногорци исељавали у великом броју, закључује да је „тако бројним исељавањем црногорског и муслиманског становништва из Црне Горе, у другој половини XIX века ублажена, да не кажемо у знатној мери решена економска ситуација у Црној Гори. Иза исељеника су остали земља, трговачке и занатлијске радње и огроман део имовине. Особито је тога остало иза муслиманских исељеника“¹³. Кретање или лутање мухаџира, односно правци њихових сеоба, обрађени су у поглављу, насловљеном не без горчине, *Скитања мухаџира*, уз истицање да данас у Турској живи више од „два милиона Муслимана – потомака југословенских мухаџира“¹⁴ и да је једини балкански владар који је „настојао да задржи Муслимане црногорски књаз Никола. Међутим, црногорски Муслимани су ипак исељени, управо баш за владе књаза Николе, изузимајући оне крајеве који су припадали Санџаку“¹⁵. Књаз Никола, према ријечима аутора, поред свих залагања, „није могао да одоли притиску јавности, могуће и спољне, и настојањима да се Муслимани иселе“¹⁶. Запажамо да аутор, инсистирајући на националном обиљежју и словенском поријеклу црногорских мухаџира, одређење Муслиман/муслиман пише великим словом.

Друга група радова углавном обухвата, с изузеткома рада Милије Муша Шћепановића *Насељавање и подјела земље у колашинском крају 1879-1886 (правне релације)*, радове Ђока Д. Пејовића. Сви они, укључујући и Шћепановићев рад посвећени су насељавању напуштених простора, правним односима између мухаџира и онима којима је додијелена на кориштење њихова земља, односно чифчија, куповини мухаџирске земље и сл. У раду *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)* Пејовић прво поглавље насловљава *Исељавање муслимана и захтјеви црногорских власти*, у којем покушава да размотри узроке исељавања овог становништва, истичући да је један од тих разлога обавеза да се након примања црногорског држављанства регрутују у црногорску војску, „у којој не желе да служе“¹⁷. Међу ове разлоге убраја и страх муслимана да ће њихова дјеца бити приморана да похађају школу у којој се настава ни по чему неће разликовати од

¹³ Ибид, 147

¹⁴ *Црногорски мухаџири и њихова кретања*, 154

¹⁵ Ибид, 155

¹⁶ Ибид

¹⁷ *Насељавање Зете и непосредније околине Подгорице и начин регулисања односа на земљи исељеника-мухаџира (послије 1878. године)*, 73

наставе намијење црногорској дјечи. Помиње се и да су муслимански трговци били потиснути „мјером о предности Црногораца при избору мјеста за подизање трговачке радње, а оним муслиманима који се раније нијесу бавили трговином није дато је право грађења ’бутига’“, али и да су они муслимани који су враћали се до предвиђеног рока сматрани црногорским држављанима и да им је књаз допустио да „војничку службу исплаћују новцем“¹⁸ У сваком случају, исељавање је у овим радовима показано као неминовна, готово механичка, посљедица политичких одлука и великих и неумољивим промјена које су наступиле након Берлинског конгреса

Закључак:

Исељавање једних, као нужда или принуда, насељавање као пријека потреба и задовољење других, извјесно карактерише вишедимензионална природа разлога и контекста догађања цјелокупног процеса. Аутори чија смо истраживања покушали да представимо у овом раду тему сеобе муслиманског становништва из Црне Горе након Берлинског конгреса обрађују из различитих углова: с једне стране, као социо-културно догађање које је за посљедицу имало, не само напуштање непокретне имовине, већ и велику исељеничку муку њених власника у дугом периоду након одласка из Црне Горе; или се, с друге стране, ова сеоба обрађује као полазна тачка у освјетљавању процеса насељавања напуштеног простора. Обиље података које наводе ови радови биће од велике помоћи будућим истраживањима која би у слојевитом опису ових миграција уважала достигнућа претходних истраживања и уз потребну научну дистанцу остварила обухватне увиде у фондове релевантне архивске грађе.

Сажетак

Након Берлинског конгреса муслиманско становништво у Црној Гори нашло се у тешком положају и покренуте су велике сеобе према унутрашњости Турске, и то према Босни, Новопазарском Санџаку и Албанији. Захваћени су сви слојеви овог становништва, које је у страху од могућег насиља нових власти и губитка повластица заувјек, у дугим поворкама, напуштало своје домове, одлазећи у непознато, умирући од глади, немаштине и болести на дугим путовањима. Мухацири или мухацири, представљали су релативно нову социјалну категорију муслиманског становништва на овим просторима, која је трагом људ-

¹⁸ Ибид, 76

ске патње и тешком судбином исељених злосретника дубоко обиљежила одраз војних похода и политичких одлука у другој половини 19. и почетком 20. вијека. Радови који на страницама часописа *Исторички записи* имају за тему проблем исељавања муслиманског становништва могу се подијелити у двије групе: а) истраживања која се баве судбином мухаџира, правцима њиховог кретања, разлозима исељавања и уопште, различитим чиниоцима овог догађања; б) истраживања која се баве проблемом исељавања муслиманског становништва као чињеницом која је подразумевјевала напуштање обрадивог земљишта и непокретности од стране некадашњих власника, што је за последицу имало обрнути процес - настањивање црногорских православних насељеника.

Dragana KUJOVIĆ, PhD

MUSLIM EMIGRATION FROM MONTENEGRO AFTER
THE CONGRESS OF BERLIN AS A TOPIC ON
THE PAGES OF HISTORICAL RECORDS

Summary

After the Congress of Berlin, the Muslim population in Montenegro found itself in a difficult position and started the great migration to the interior of Turkey - to Bosnia, Sannjak of Novi Pazar and Albania. In fear of possible violence and loss of benefits, they left their homes, in long processions going into the unknown, dying of hunger, poverty and disease on long trips. Muhajirs or Muhajers were a relatively new social category of the Muslim population in the region, in the second half of the 19th and early 20th century. Papers that on the pages of the *Historical Writings* deals with the emigration problem of the Muslim population can be divided into two groups: a) researches dealing with the fate of Muhajirs, directions of their movements, reasons for emigration, and in general, the various facts of the process; b) studies that deal with the emigration problem of the Muslim population as a fact that has caused the abandonment of agricultural land and other properties by former owners, which resulted in a reverse process - settling the Montenegrin Orthodox settlers on this land.